चक्रं त्रिविधं भवति। चक्रमष्टाभिरारैरुत्तमं, षडारं मध्यमं चतुर्भिरारैः सम्पन्नमधमं भवति। तत्र श्लोकः। अष्टारमुत्तमं चक्रं षडारं मध्यमं भवेत्। जघन्यं चतुरारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा। द्वादशपलमुत्तममेकादशपलं मध्यमं दशपलमधमं चेति बालानाम्। अबालानां पञ्चाशत्पलमुत्तमं चत्वारिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं कनिष्ठमिति। तथाऽष्टाङ्गुलमुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्यममधमं षडङ्गुलं भवति बालानाम्, अबालानान्तु षोडशाङ्गुलमुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति। तत्र श्लोकौ। द्वादशैकादशदशपलानि क्रमशः शिशोः। अबालस्य द्विरष्टौ स्युर्द्विसप्त द्वादशापि च। बालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तषडङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलमन्येषां द्विहीने मध्यमाधमे। त्रिविधं चतुर्दशाङ्गुलमाद्यं द्विद्विहीनं मध्यमं कनिष्ठं वेति। तत्र त्र्यङ्गुला सैक्यायसमयी प्रथमा नेमिः। सार्द्धद्व्यङ्गुला मध्यमा नेमिर्द्व्यङ्गुला तु कनिष्ठा नेमिःसातु मध्यमपरिमण्डला नेमिभिर्विमृताभिःस्यात् मणिरत्नालङ्कृता स्थूलमूला या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति। तत्र सैकां शिल्पिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं चक्रं कर्त्तव्यमव्रणं सुधारवक्त्रं कुर्व्वीत"।

विष्णुचक्रलक्षणन्तु हरिभ० ४वि०। "द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्। चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः"

तन्त्रोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रत्वेन प्रसिद्धम् तत्र च निष्कामाणामधिकारः. रुद्रयामलोक्ते चक्रपञ्चके तु सकामानाम् यथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्त्रे तु रुद्रयामले। विधिना पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलं लभेत। महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथाऽपरम्। वीरचक्रम् चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चमम्। राजचक्रं राज्यदं स्यान्महाचक्रं तु मोक्षदम्। देवलटं देवचक्रं वीरचक्रं तु सिद्धिदम्। पशुचक्रं तु दारिद्र्यशोकदुःखामयप्रदम्। कापट्ये दक्षिणाहीने सर्व्वचक्रन्तु निष्फलम्। सकामाश्चैव निष्कामाद्विविधाभुवि मानवाः। क्षुद्राशयाः कामिनो ये तेषामत्राधिकारिता। ब्रह्मज्ञानाय तु प्रोक्तं भैरवीचक्रमुत्तमम्। ब्रह्मज्ञानयुतानां तु तत्त्वचक्रेऽधिकारिता।" महानिर्व्वाणे च "नात्राधिकारः सर्व्वेषां ब्रह्मज्ञान् साधकान् विना। परब्रह्मोपासकाये ब्रह्मज्ञाः ब्रह्मतत्पराः। शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्व्वप्राणिहिते रताः। निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीलादृढव्रताः। सत्यसङ्कल्पका ब्राह्म्यास्तएवात्राधिकारिणः। ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पश्यन्ति चराचरम्। तेषां तत्त्वविदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता। सर्वब्रह्ममयो भावश्चक्रेऽस्मिन् तत्त्वसंज्ञके। येषामुत्पद्यते देवि! त एव तत्त्वचक्रिणः"। अत्र सर्वत्र चक्रारेण साधकैरुपवेशनात् चक्रत्वम्। चक्रानुष्ठानञ्च श्यमारहस्यादौ दृश्यम्। योगोपयोगितया देहस्थमूलाधारादिचक्रनिरूपणाय इडादिनाडीनिवेशनोक्तिपूर्व्विका चक्रभेदोक्तिः तन्त्रसारे "गौतम उवाच। देवर्षे! योगयुक्तानां योगानुभवदर्शक!। सांख्ययोगविशेषज्ञ। कर्म्मयोगनिषेधक! विना योगं न सिध्येत्तु कुण्डलीचङ्क्रमः प्रभो!। मूलपद्मे कुण्डलिनी यावन्निद्रायिता प्रभो!। तावत् किञ्चिन्न सिध्येत मन्त्रयन्त्रार्च्चनादिकम्। जागर्त्ति यदि सा देवी बहुभिः पुण्यसञ्चयैः। तदा प्रसादमायान्ति मन्त्रयन्त्रार्च्चनादयः। शिववद्विहरेल्लोके षडैश्वर्य्यसमन्वितः। योगयोगाद्भवेन्मुक्तिर्म्मन्त्रसिद्धिरनुत्तमा। सिद्धे मन्त्रे परावाप्तिरितिशास्त्रेषु निर्णयः। तस्मात् कार्य्यं परं योगं कथयस्व मुनीश्वर!। मुक्तात्मा येन विहरेत् स्वर्गे मर्त्ये रसातले। जीवन्मुक्तश्च देहान्ते निर्व्वाणपदमाप्नुयात्। नारद उवाच। कथयामि तव स्नेहाद्योगयोग्योऽसि गौतम!। संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते। ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः। तव स्नेहात् समाख्यास्ये योगविघ्नकरास्त्विमे। कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यसंज्ञकाः। योगाङ्गैरेभिर्निर्ज्जित्य योगिनोयोगमाप्नुयुः। यमनियमावासनप्राणायामौ ततः परम्। प्रत्याहारं धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना। योगाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसाधने"। "यमादयस्तु। "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयाऽऽर्जवम्। क्षमा धृतिर्म्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश। तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम्। सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपोहुतम्। दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः" आसनानि प्रोक्तानि। "इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया। धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया। सुषुम्णा मध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः। नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः। प्राणायाममिमम्प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः। भूयो भूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन क्रमाच्चरेत्। मात्रावृत्तिक्रमेणैवं